

HAGYOMÁNY

Berze Nagy János és Heves megye

Berze Nagy János a *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből* című mesegyűjteményének bevezetőjében szülőfalujának, Besenyőteleknek a fekvéséről így ír: „A falu a nyílt síkság kebelén található, de tőle északra már nincs messze a Mátra és a Bükk nyugattól keletig kéklő, ívben kanyarodó hegysora.” A hegy- és a síkvidéket nagyjából a Budapest–Miskolc vasútvonal választja el. Ez az országrészt mind néprajzi, mind nyelvjárási szempontból igen figyelemreméltó, s a szakirodalom pedig még palóc területnek minősíti. Berze Nagy *A hevesmegyei nyelvjárás* című művében nem kis büszkeséggel állapítja meg, hogy az itt sokáig elszigetelt életet élő palócság féltőn vigyázott hagyományaira, különösen nyelvére, amelyen a régi zománctól nem egy helyen csillog még valami...

Berze Nagy János Heves megyei kapcsolatainak három jelentősebb állomása van: *Besenyőtelek, Gyöngyös és Eger*. Krónikánkat mindenképpen Besenyőtelekkel, a szülőfaloval kell kezdenünk. A község rövid történetét Berze Nagy is összefoglalta a már említett mesegyűjteményének a bevezetőjében. A falut – történeti források alapján – besenyő településnek tartja, lakóit pedig hosszú ideig szabad, sőt kiváltságos népességnek, amelyre a környező községek is irigykedve tekintettek. Ezt mutatja az alábbi falucsúfóló mondóka is:

*Bessenő!...
El se kerü, be se győ!
Ott lakik a nemesség,
Kiben nincsen emberség.”*

De említhetnők azt a gunyoros szólásmondást is, hogy „akit Besenyőn még nem vernek, Dormádon még nem lopnak, az átalméhet az egész világon...” A helyi népnyelv és a népszokások mindmáig igen gazdagok. Berze Nagy szülőfalujában ismerte meg az akkori gyermekjátékokat, a hajtulipántozást, a húsvéti népszokásokat, az Iván-napi tűzugrálást, a fonóházi tréfákat és a téli szokásokról gazdag emlékeit. Dömötör Sándor emliti *Hevestől Baranyáig* című könyvében, hogy ez a környezet mély nyomokat hagyott a rendkívül érzékeny gyermeknek a lelkületében, nem is szólva a családi hagyományok meghatározó szerepéről.

A *Berze Nagy* családnév kialakulásához az első fogódzó az akkor még *Nagy János* tanárjelöltnek egy névkijeztési kérelme 1904-ből. Az adatokat maga a kérelmező derítette fel a besenyőtelki egyházi anyakönyvek alapján. A *Berze* név – úgy látjuk – eredetileg tulajdonságjelölő melléknév, ragadvány-név lehetett (l. *berzes* – *borzas*, jelentése: ‘merev, kócos hajú’, átvitt értelemben: ‘makacs’), amely a huzamos használat és a téves anyakönyvezések következtében válhatott vezetéknevvé.

Az anyakönyvezés korábbi pontatlanságára jellemző, hogy a dédapát *Nagy István*, a nagyapát *Nagy Mátyás*, ennek valamennyi testvérét *Berze*, az apát *Joannes Nagy, alias Berze*, az ő gyerekeit (így mesekutatónk is) ugyancsak *Nagy* néven jegyezték be. A következetlenség oka bizonyára az, hogy Besenyőtelken a ragadványnevet a keresztnévvel együtt használják, pl. *Gyűrő Klári, Barbók András, Birka*

János stb. Ha viszont vezetéknevén említik az illetőt, akkor utána mondják a keresztnévet, és csak ezután a ragadványnevet, vagyis Kriston Klári *Gyűrő*, Ragó András *Barbók*, Veres János *Birka* stb. A néprajztudósok tehát nem *Berze*, hanem *Nagy* az eredeti vezetékneve, a *Berze* elnevezés pedig későbbi ragadványnév, amelyet Nagy János megkülönböztető névként vett fel.

Visszatérve a családi hagyományhoz: főhősünk unokatestvére, Nagy Ilona írja levelében, hogy a nagyapa, id. Nagy János a századforduló táján nekik, gyerekeknek sokszor beszélt sérelmükről. Arról, hogy a Berzék tulajdonképpen kurtanemesek voltak, de a kuruc szabadságharc után elveszítették jogállásukat. Amikor ugyanis a falu egy része labancpártivá vált, ők változatlanul kuruc érzelműek maradtak. A Berze familiában azonban nemcsak a kuruc időkről, hanem a korábbi törökvilágról is éltek olyan hagyományok (sőt írásos dokumentumok is fennmaradtak), amelyek azt mutatják, hogy az ősök az egri vár védelmében is részt vettek, vagyis kemény, harcos, makacs, ellenszegülő (berzenkedő) emberek voltak.

Az apa, id. Nagy János 1833. december 29-én született Bessenyőn, és ott is halt meg 1904. január 10-én. Az édesanya, Koncz Borbála születési helye ugyancsak Bessenyő, dátuma pedig 1841. január 18., és 1915. január 10-én halt meg Mezőkövesden. A szülők 1857-ben kötöttek házasságot. Visszaemlékezések szerint, amikor összeházasodtak, olyan szegények voltak, hogy amíg az egyikük evett, a másikuk a háta mögött a kanálra várt. Id. Nagy János ebben az időben módosabb parasztemberek gulyáját legeltette a Besenyőtelek melletti Tepély pusztán, ahonnan a valamennyire is felhízott göbölőket Bécsbe hajtották.

Szintén családi hagyomány, hogy a világosi fegyverletétel után az apa testvérét és nagybátyját – büntetésképpen – tizenkét évre osztrák ezredbe sorozták be, és külföldi állomáshelyre, Majlandba vezényelték. A fiatal Nagy János, az apa, aki nagyon szerette rokonságát, elhatározta, hogy a tepélyi hajásárokkal Bécsbe megy, és „ustorhégyre vészi” Ferenc Jóskát az önkényuralom alatti kegyetlenkedések miatt. (Ebből ugyan semmi sem lett, azonban ez volt az első útja a németországba, és persze nem is az utolsó).

Nagy János fiatalabb korában többször részt vett ilyen vállalkozásokban, s a kalandos utak során rengeteg tudásra, tapasztalatra tett szert. Ismerte a titkos csapatokat, ahol a szegénylegények segítségével dézsma nélkül hajthatták át a határon az állatokat. Úti élményként hazavitte a Hanság dalait, meséit, betyártörténeteit, így pl. Hanyi Istók históriáját is az otthoniaknak.

Nagyék ekkor a mostani Vörösmarty u. 17. sz. épületnek a helyén, egy nádfedeles házban, az ún. Krakó nevű fáluszélen laktak. Ezt a részt egyébként a Nagy család lakóhelye után Berze-hadnak is hívták. A gyerekek időközben sorra érkeztek a családba (bár csak minden második maradt életben): Lőrinc, Brigitta, Teréz, Margit, Katalin és János a felnevelkedők névsora. Különösen jócsú volt a legidősebb gyerekek, Lőrinc és a legkisebb, János. Lőrinc sok küszködés után kántortanító lett (a Szolnok megyei Köretelek, Tiszasüly és Nagykőrű állomáshelyeken). Maga is írogató ember: meséket, dalokat, szokásokat jegyzett le, rigmusokat faragott. Ő karolta fel a legkisebb testvérét, Jánost, aki az elemi iskola első osztályát még Besenyőteleken, a másodikat pedig már Tiszasülyön végezte.

Lőrinc különös hatással volt öccsére, benne akarta megvalósulva látni mindazt, amit ő – körülményeinek alakulása folytán – már nem érhetett el. A szülők akarata ellenére is tovább taníttatja: Egerbe, Gyöngyösre, majd ismét Egerbe és Jászberénybe viszi; végül Pest, az egyetem az utolsó stáció, bár közben a költségek fedezésére váltót kellett aláírnia. Önzetlenül örült János előmenetelének: irodalmi, majd tudományos sikereit is úgy tekintette, mint saját vágyainak, törekvéseinek a beteljesülését.

Végeredményben tehát a szülőfalu, az itteni gazdag néphagyományok és a család, főként Lőrinc bátyjának a hatása indította arra a tizennégy éves gimnáziumi tanulót, hogy népmeséket gyűjtsön, majd tevékenységét Heves megye más helységeire, így Gyöngyösre, Egerre, sőt Szolnok megyére: Nagykőrűre és Csataszögére is kiterjessze. A még ösztönös vonzódáshoz járult később a tudatos ismeretszerzés, az iskola, elsősorban a gyöngyösi gimnázium, majd az egyetem, itt pedig Katona Lajos professzornak az egy életre elkötelező útmutatása.

Berze Nagy Besenyőteleken az első években 4, később még 91, azaz összesen 95 népmesét gyűjtött, de innen járt át Pusztahanyiba is, ahol 5, Dormádon 1, Füzesabonyban ugyancsak 1 és Tiszafüreden pedig 6 mesét jegyzett le. Ha ehhez hozzáadjuk a Gyöngyösön gyűjtött 3 és az Egerben gyűjtött 26 mesét, kiderül, hogy Heves megyében összesen 137 népmesét jegyzett le a századfordulón, s ezek nagyobb részét közölte is.

Ismertebb mesemondói szülőfalujában: az édesapa, id. Nagy János, Bozsik Imréné, Dankó Anna, Guba Mátyás és felesége, Gyűrő Klári, Molnár Alajos, Ragó János és Lajos, Szabó Borcsa, Éva és Julcsa, valamint Vermes Miklós.

Nem véletlen, hogy első nyomtatásban megjelent közleménye egy *Tréfás mese* (a *Magyar Nyelvőr* 1900-as évfolyamában) ugyancsak innen való, a „szép hazugság”-nak, a semmi sem lehetetlen – avagy éppen a minden lehetséges – felfogásnak a megnyilvánulása, amelyet egy öreg béres beszélt el, amikor télvíz idején egy este körülülték az istálló közepén rakott szalmatüzet. Íme: „Kivezetem a fakót, ráülök a deresre, elnyargalok 77 mérföldnyire... Kert alatt esett hálásom, kipányvázom a nyergét, fejem alá tészem a derest. Félébredék reggel, hát a nyergét mégette a farkas, a derest mérgrágtá az eger. Kapom ijedtemben, bészaladok a káposztás kertbe, elejtem áll egy ici-pici únyi embér, úgy ütött fejbe, hogy most is csak úgy csüng-büng, mint a fene. Mégint ijedtemben felszaladtam a kürtöbe, belekavaróztam a csépbübe... Kavarom a kását, főzöm a tarhonyát. Úgy jóllaktam tökmaggal, hónap is négyzögre áll a hasam a szilvátú”.

Ugyancsak helyi vonatkozású a *Harangok párbeszéde* című lejegyzése *A hevesmegyei nyelvjárás* szövegközléseiből: „A besenyi embér azt tartya, hogy az abanyi még a dormánygyi harangok összeszövegnek. Az abanyi (Füzesabony) harang aszongya: *Tiszta búza, jó kenyér! Tiszta búza, jó kenyér!*... A dormánygyi pegyig csak annyit mond: *Akkarminő, csak légyék! Akkarminő, csak légyék!*”

A besenyőtelki népnyelv az alapja értékes nyelvjárási tanulmányának, a hangtani, szótani (alak- és jelentéstani, frazeológiai) megfigyeléseinek, tájszó-kölzéseinek, valamint a tanárjelölt korában közzölt népköltési gyűjteményeinek, szokáslejegyzéseinek is.

Berze Nagy János a besenyőtelki zsüpfedél alól jutott el a világhírre. A magyar folklór terén kifejtett munkálkodásával szülőfalujának is megbecsülést szerzett. Ha a szaktudomány kutatói (ithon és külföldön) ismerik Besenyőtelek nevét, az Berze Nagynak köszönhető. De hálás a község is: 1961-ben róla nevezték el az általános iskolát, mellszobrát pedig az iskola előkertjében állították fel. 1982-ben az azóta már átépített szülőházát emléktáblával jelölték meg, és ugyanezen évtől a község főutcája is az ő nevét viseli.

A továbbiakban tekintsük át Berze Nagy János gyöngyösi kapcsolatát! Az akkor még Nagy János gimnáziumi tanuló 1889 szeptemberében kezdte meg tanulmányait Gyöngyösön, a ferences gimnázium I. b. osztályában, a Szent Bertalan templom mögötti régi épületben. Középiszkolai tanulmányainak nagyobb részét, a hat alsó osztályt végezte itt (időben 1889–1896-ig), mivel ennek a gimnáziumnak 1868-tól nem voltak felsőbb osztályai. Az intézet tehát – az említett időszakban – egyházi iskolaként működött; 1898-ban államosították, s ekkor költözött át a mostani épületbe.

Nagy János tanárai az 1890-es évek derekán jórészt még ferencrendi szerzetesek. Igazgatója Vágó Ferenc, 1848-as veterán; magyar és latin nyelvre, irodalomra Laukonidesz János, később pedig Cserny Ernő tanította (ő ekkor a német nyelv és irodalom tanára is). Cserny aktív és közvetlen ember volt, akit a félnék kis gimnazista különösen csodált és tisztelt, de ugyanígy kedvelte történelemtanárát, Szabó Kázmért is. A mennyiségtant Zörög József, majd Plischka Norbert, a természetrajzot Ulmanek Gyula, a földrajzot Tóth Marián, a görög nyelvet Pintér Kornél, a rajzot Pásztor József, a testnevelést Novoszád János, az éneket pedig Fehér József tanította. (Az utóbbi három világi tanár volt).

A beilleszkedés után Nagy János a jó tanulók közé küzdötte fel magát; 1894-ben és 1895-ben már a jutalmazott és az ösztöndíjas tanulók között szerepelt a neve, az iskolai és a városi millenniumi ünnepségen ő volt a tanulóifjúság szónoka, sőt gyakran verset is mondott. Gyöngyösi diákévei alatt – a távoltság és az akkori közlekedési viszonyok miatt – bejáró tanuló nem lehetett, s mivel akkor kollégium még nem volt Gyöngyösön, így kollégista sem. Bizonyos, hogy a városban (rokonnál vagy ismerősnél) lakhatott, feltevésem szerint a város felső részén, a Szent Orbán templom közelében. Erre a Gyöngyösön lejegyzett népmesékből (*A hamis mesterlegény, a Háj, háj, majd elmasírozunk már, A légy meg a bolha*) és a *Lendovári Dorka* című balladából közvetkezethetünk; ez utóbbinak az adatközlője. Vámos Nagy Maris 58 éves parasztszönyvű. azon a környéken lakott, mint ahogy Kovács Mariska 16 éves leány is, akitől pedig népdalokat jegyzett le.

Nem véletlen, hogy az ifj. Berze Nagy Gyöngyöستől és gimnáziumától nehezen szakadt el, s az itt már javában folytatott néprajzi gyűjtés útjáról a későbbiekben sem tért le. Gyöngyös tehát ugyancsak jelentős állomás Berze Nagy János életében: ha diákkorára, a gimnáziumi évekre gondolunk – emberi megalapozódására, tudományos hajlamainak az ébredésére –, elsősorban is a város nevét kell említenünk. Azt a várost, amelyben Nagy János tanárai között olyan lokálpatrióták akadtak, mint Ulmanek Gyula, az első gyöngyösi múzeum alapítója és vezetője, vagy Pásztor József, a színvonalas *Gyöngyösi Kalendárium* szerkesztője, a Turistaegylet elnöke, a Mátravidék történetének tudós tanulmányozója és mondavilágának összegyűjtője. Ilyen környezetben az arra érzékeny tanítványnak is hasonulnia kellett.

Berze Nagy János nevét Gyöngyösön először a gimnázium néprajzi szakköre vette fel 1962-ben, majd 1964-ben márvány emléktáblát kapott; 1966-ban utcát neveztek el róla, és portréját az intézet nagyjai között – Bajza József, Bugát Pál, a Vachott-testvérek, Török Ignác és Zalár József társaságában – a díszteremben helyezték el, végül 1971-ben egykori gimnáziumának a névadója lett.

Ami az egri kapcsolatokat illeti, itt előbb az elemi iskola harmadik és negyedik osztályát végezte 1887 és 89 között, majd Gyöngyös után, az 1896–97-es tanévben a ciszterci gimnázium hetedik osztályát. Tanulmányi eredménye – az iskolaváltoztatás következtében – kissé visszaesett, bár itteni osztálytársa, Kriston Dániel eleven észjárású, fejlett beszédkészségű tanulóként jellemezte. Magyartanára Maczki Valér, a latin nyelv tanára Greksa Kázmér, a görög nyelv tanára Káposztássy Jusztinián volt, és sorolhatnók tovább az akkor országosan is ismert tanárneveket.

Nagy János gimnáziumi tanuló tagja volt az intézet Vitkovicsról elnevezett Önképzőkörének, és pályamunkájával (*Nemzeti kritikánk Kölcséig*) a kitűzött tízkoronás pályadíjat is elnyerte. Személye, viselkedése ugyanakkor nem tetszett előkelősöknél matematikatanárának, Erdőssy Bódognak: „vaksi és szemtelen” parasztyereknek tartotta, aki nem való középiskolába. Ezért ment át a következő tanévben a jászberényi gimnáziumba, és ott is érettségizett.

A fiatal Berze Nagy Jánost – gyenge látása miatt – mint póttartalékost Egerbe hívták be katonai felülvizsgálatra. Egy későbbi népnyelvi közleményében írja le az előtte történt esetet. A palóc káplár haptákot komandérozott a póttartalékosoknak. Közülük egy ugyancsak szomorú lehetett, mert mindig a földet nézte. Nem is tűrte a káplár sokáig, mert rákiáltott: „Ugyan mit néz maga abba ja szomorú földbe!... Lakhatyik még benne eléget!”

De nemcsak kellemetlen élmények fűttek Egerhez. *A hevesmegyei nyelvjárás* című tanulmánya – amely bölcsészdoktori értekezésének is tekinthető – Heves vármegye támogatásával jelent meg 1905-ben, a *Nyelvészeti Füzetek* 16. számaként, sőt 26 népmesét is gyűjtött itt, amelyből 14 a *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből* című kötetében látott napvilágot 1907-ben.

Ugyancsak Egerben, 1905. május 2-án vette feleségül Losonczy Emma tanítónőt, Losonczy István nyomdai betűszedő és Bozsik Róza leányát, aki később a Besenyőtelek határában lévő Hanyi pusztán tanított, minősítése szerint „kitűnő szorgalommal és eredménnyel.” Nagy Jánossal 1904-ben Besenyőtelken, egy tanítógyűlésen ismerkedett meg.

Losonczy Emma 1883. február 11-én Székesfehérvárott született; innen költöztek Egerbe, és itt végezte el a tanítóképzőt 1903-ban. A család a megyeszékhelyen az Arany János u. 6. sz. alatt lakott. Emma asszony nemcsak hűséges felesége, hanem áldozatos gyűjtő- és munkatársa is volt Berze Nagy Jánosnak. Ő 1955. június 25-én Pécsen halt meg.

Eger város dicséretéről szól egy Berze Nagy által helyben feljegyzett népdal szövege is, mely az *Égigérő fa* című mitológiai művében jelent meg:

*Eger város szép helyen van,
Mert a világ közepin van,
Környeskörű arany csipke,
Rászállott a bús gerlice.”*

A néprajztudós egykori egri középiskolája, a ciszterci gimnázium (akkor Gárdonyi Géza Gimnázium) 1966-ban emléktáblát állított a tiszteletére, 1972-ben pedig a Lajosváros területén új utcát neveztek el róla.

Berze Nagy János és Heves megye bensőséges kapcsolatát példázza a fiatal tudós *Idegenben* című költeménye is, melyet 1905-ben, a megyéből való kényszerű távozásakor írt. A búcsúvers jól érzékelteti, hogy mit jelentett számára a feledhetetlen szülőföld és a felnevelő környezet:

*Isten veled, erdő... Sötét bükkfalombok
Mennyezetes sátra!
Szálló fellegeknek nyugalmas szállása,
Vioaszín Mátra!
Sebes vízű Eger, gyorsan folyó Gyöngyös,
Cseregedező Tarna!
Ahol mentek, áldást teremjen a földnek
Minden völgye, halma.*

*Kacsingatnak reám kék kőpönyegükben
Az erdélyi bércek...
Mintha az emberrel kacér szép leányok
Farkasszemet néznek...
... Ne kacsingass énrám erdélyi hegy orma!
Ne kacsingass énrám!...
... Az én lelkem ott jár valahol... valahol
A hevesi rónán...”*

Fülöp Lajos